

**"ЩОДЕННИКИ" АКАДЕМІКА
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА:
ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
НОМЕНКЛАТУРИ КУЛЬТУРНО-
ОСВІТНІХ УСТАНОВ УКРАЇНИ
1920-Х РОКІВ**

Шоestatь академіка Сергія Олександровича Єфремова — легендарна, знаменна і жертвна. Авторитетний учений — літературознавець, український політичний і державний діяч, патріот України, нескорений громадянин суспільства, просякнутого брехнею, цинізмом можновладців, спокусою слави, тотального контролю, кривди та соціальної несправедливості. Зберегти совість, гідність, людяність і християнську мораль в суспільстві так званих класових цінностей і войовничого атеїзму вдалося не кожному, а він — зміг, поклавши на вістар власної свободи своє життя.

Його "Щоденники", які охоплюють доленосний для української культури історичний період, упродовж якого почали з'являтися виразні ознаки духовного відродження, розкривають суперечливий суспільно-політичний та соціально-психологічний механізм індивідуального перевтілення відомих ченців, письменників, лідерів українських опозиційних партій, їх ідейної адаптації до умов радянської влади. Інтелегентна та вразлива душа Сергія Єфремова чутливо реагувала на будь-які коливання суспільного барометра, фіксуючи мутації людської моралі і гідності. "Щоденники" були вперше опубліковані у 1997 р. завдяки зусиллям науковців Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, хоча їх фрагменти друкувалися на сторінках "Київської старовини" ще у 1992 р.¹ Трагічна доля самого автора "Щоденників" висвітлена в історико-документальних виданнях сучасних українських дослідників причин, обставин та наслідків політичного терору в УРСР 1920—30-х рр.² Немає потреби переповідати його біографію, яка досить повно відтворена упорядниками його праці³. Залишаються маловідомими лише обставини перебування академіка Єфремова в таборах Гулагу та його смерті, прихованої сталінськими жрецькими сил зла і темряви.

Джерелознавчий аналіз мемуарної літератури, у тому числі й щоденників видатних чи малопомітних осіб, вимагає виваженого критичного підходу до фактів, подій та особливо суб'єктивних оцінок тих чи інших історичних особистостей. Не заперечуючи і не ревізуючи історико-фактологічні оцінки та судження авторів мемуарних джерел, а намагаючись співставити та порівняти з архівно-документальними свідченнями та рефлексіями історичного процесу, "Щоденники" Єфремова, хоч і мають струнку і досить вичерпну хронологічну послідовність, проте не є хронікою духовного життя українського суспільства 20-х рр., а насамперед являють собою суб'єктивне і місцями уперед-

жене тлумачення подій, фактів, учинків різних осіб. У будь-якому випадку "Щоденники" є джерелом епохи, твором аналітичним та оригінальним, самотутнім фактологічним скарбом, неповторність якого зумовлена яскравою особистістю самовидця.

Висвітлення у "Щоденниках" номенклатури культурно-освітніх закладів України є результатом повсякденного спілкування академіка-літературознавця з чиновниками ВУАН, наркомату освіти УСРР, державних видавництв, цензури, оцінок, спостережень, нотаток. Його майже щоденні записи віддзеркалюють різні аспекти життєдіяльності українського суспільства. Якщо взяти за критерій частоту згадок персоналій, то виразно постають два моменти: особлива увага до творчого спадку Шевченка і колег з ВУАН: М. С. Грушевського (211 згадок), А. Ю. Кримського (169), В. М. Перетца (73), П. А. Тутківського (70), К. Й. Студинського (65), Д. І. Багалія (41), М. Є. Слабченка (21), хоча стосовно них зауваження переважно торкалися питань суто особистих та академічних, творчих — менше. Проблемно-тематичний аналіз змісту нотаток академіка Єфремова дозволяє виокремити його пріоритети суспільно-політичного та культурно-освітнього життя України 1920 рр.: політику українізації, національне та інтернаціональне з точки зору реалізації основних засад радянської модернізації духовної сфери, ролі науковців та чиновників в ідеологізації суспільства, становище школи, соціально-економічні контрасти непу, розвиток мови та літератури, походження "ухильництва" Шумського, реформування системи освіти. Серед номенклатури культурно-освітніх установ Єфремов найчастіше згадує прізвище М. О. Скрипника (77), а стосовно решти функціонерів "голоси" розподілилися таким чином: О. Я. Шумський (15), М. І. Яворівський (29), А. А. Хвиля (13), Я. П. Ряппо (20), Ю. І. Озерський (45), А. В. Луначарський (14), О. В. Корчак-Чекурівський (17), В. П. Затонський (6), Г. Ф. Гринько (9), П. К. Солодуб (4), М. М. Биковець (3). Отже, він згадує всіх наркомів освіти в Україні та інших деяких заступників.

Дотримуючись принципу хронології та наступності, розглянемо оціночні характеристики перших посадових осіб Наркомосу УСРР, але в контексті їхнього внеску у зміцнення позицій української культури та системи освіти, уникаючи надто персоніфікованих ознак того чи іншого лідера. Лише три рази згадується І. М. Стещенко — перший міністр народної освіти УНР, відомий політичний та громадський діяч української держави, освітянин⁴. Перший запис стосувався факту засудження "його на смерть" більшовиками Зінківського повіту у грудні 1923р., а решта — написання некрологу та спогадів про минуле.⁵ Про Затонського, судячи з глузливих нотаток, академік Єфремов був невисокої думки, особливо тоді, коли "екс-нарком" освіти прагнув звання академіка ВУАН.⁶ Висловлювання на його адресу були досить категоричними, хоча і в межах нормативної лексики. Запопадливим чиновником постає Г. Ф. Гринько, другий після Затонського нарком освіти, котрий у 1925р., обіймаючи іншу посаду, закликав "культармійців": "Ми повинні завоювати українську літературу, публіцистику, створивши власних діячів".⁷ Він називає його можновладцем серед інших чиновників, яким байдуже до поневірянь "соціально чужих еле-

ментів", особливо з числа дореволюційної інтелігенції. Переповідаючи обставини звільнення Г. Ф. Гринька з посади наркома фінансів у березні 1927р., академік Єфремов інтуїтивно наблизився до справжніх причин кадрових змін в Україні: "А тим часом їдять один одного, навіть з власного гурту, як було недавно з Хвильовим та як сталося оце з Гриньком та з Шумським. Обох погнали на північ, у Великоросію: одного — головою виконкому в Пензу, другого — в Оренбург. Для міністрів це ніби трохи занизько..."⁸ Так, безумовно, обіймаючи посаду наркома освіти та згодом фінансів, Гринько був "можновладцем" і напевно зі "свинцевим вухом" до соціальних проблем трудящих, але його позиція була виразною і навіть дуже категоричною стосовно української системи освіти та економіки України. По-перше, будучи наркомом освіти (1920—1923), Гринько фактично очолював організаційну роботу з докорінної трансформації всієї системи освіти, тобто виконував колосальний обсяг роботи, стояв біля витоків української радянської системи культурно-освітніх закладів, враховуючи також їхню ідеологізаційну модернізацію, по-друге, обстоював "самостійницькі" тенденції, які суперечили "загальносоюзним" принципам розвитку школи. Зокрема, у вересні 1920р. Наркомос РСФРР, заслухавши доповідь українського наркома освіти, ухвалив резолюцію, яка враховувала культурно-освітню специфіку України: турботу про українську мову і "надію за турботу про російську мову", дбайливе ставлення до культурних цінностей нацменшин (хоча резолюцією і вимагалось уніфікації системи освіти для всієї федерації).⁹

Нарком Гринько, оцінюючи реформу освіти в Росії, відзначив у 1922р. бездіяльність Наркомосу РСФРР, який "не зробив генерального перегляду всієї принципової постановки питання",¹⁰ наполегливо обстоював власний шлях розвитку вищої та середньої школи в Україні. На початку 20-х рр. позиція Гринька стосовно реорганізації системи навчання та виховання була швидше революційною, ніж еволюційною, а реформаторську "сверблячку" зумовило не бажання вислужитися чи обійняти посаду, бо колишній боротьбист мав тоді власну позицію. Відомо, що Г. Ф. Гринько належав до керівного складу У КП (б), відтак обстоював її політичну програму: незалежний статус України, самостійну українську армію; протистояв військово-політичному союзу з радянськими республіками, але не був делегатом IV-ої конференції КП(б)У у березні 1920р., яка ухвалила рішення про "саморозпуск партій боротьбистів"¹¹. 25 березня 1920р. політбюро ЦК КП (б) У прийняло рішення про розпуск "боротьбистів", а маніфест від харківських боротьбистів уповноважили підписати Гринька.¹² Тоді харківська організація нараховувала 750 членів, а найчисельнішою була київська — 1150 осіб, проте їхні представники становили половину керівного складу колегії Наркомосу, його центральних та місцевих органів.¹³ Можливо, саме ця обставина та інерція опозиційної партії позначилися на активному реформаторському курсі наркома Гринька. Історики Г. В. Касьянов, В. В. Липинський наголошують саме на тому, що непоступливість Гринька "в питаннях національної політики" та розробка "власної української концепції та моделі освіти" стали при-

чиною його звільнення наприкінці 1922р. з посади наркома освіти.¹⁴ Думаю, що академік Єфремов, коли б розпочав свій щоденник з 1920р., зафіксував би іншого Гринька. Будучи літературознавцем, він не читав його абсолютно бунтарської статті, опублікованої у 1926р. в одному з центральних журналів.¹⁵ Він порушив питання про місце і роль української економіки в народному господарстві СРСР, про союзне підпорядкування її ключових галузей, про скасування принципів обласного (економічного) поділу України, обстоював її народно-господарське ціле. Його не влаштовував план ГОЕЛРО, тому що той враховував лише розвиток Донбасу та рудно-металургійний район з Дніпробудом, хоча не виступав за "відрив України від інших частин Союзу", однак оприлюднив саму теоретичну версію.¹⁶ Переконалий, що така позиція, висловлена ним у лютому 1926р. на першому Всесоюзному з'їзді держпланів, по-перше, стала причиною його чергового усунення з посади, а, по-друге, спонукала політичну цензуру до так званої "волобуїщини".

Самостійницькі погляди стосовно республіканського та союзного бюджету висловлював заступник наркома освіти П. К. Солодуб, коли Наркомос УСРР уже очолював О. Я. Шумський. Академік Єфремов згадує Солодуба в якості заступника наркома 25 березня 1925р. у зв'язку з експертною науковою оцінкою "Щоденника" Шевченка, віднайденого у Чернігові. Йшлося про встановлення оригіналу, його "наукову перевірку" і "відчитання сумнівних і непрочитаних (нерозібраних) досі місць у щоденнику", а Солодуб терміново вимагав від Академії, посилаючись на телеграму чернігівського музею, "представника з коректурою".¹⁷ Тут він постає як чиновник адміністративно-управлінської установи. 18 травня 1925р. Єфремов у зв'язку з цим "інцидентом" занотував наступне: "Коли Кримський заговорив з Солодубом про історію з "Щоденником" Шевченка, той сказав: "знаєте, краще й не здійсняйте цієї справи. Побіля неї така склака поветала, що й говорити не хочеться. Тут таки замішані й ваші академіки. Порадьте Єфремову, нехай краще поїде до Чернігова і там на місці зробить все, що треба."¹⁸ Толерантність, яку він виявив до академіка-літературознавця, свідчила про його виважену позицію, бо надто категорична чи дуже "млява" оцінка опального Єфремова привертала б увагу і до політичного минулого есера та штабс-капітана Петра Кириловича Солодуба.¹⁹ Але не завжди вдавалося стримувати внутрішнє "я", тобто справжні переконання. Академік Єфремов, якого Солодуб "бачив лише один раз"²⁰, записав обставини "українського скандалу", що стався на XIV з'їзді РКП (б) наприкінці 1925р. після промови Солодуба. "Виступив Солодуб і піддав гострій критиці фінансову політику СРСР, — занотував 16 січня 1926р. Сергій Олександрович, — Ви тут у Москві, казав він, купаетесь у грошах, а нам кидаєте, як милостиню, що з носа спаде. Наш бюджет — то глум, ми, як жебраки, повинні кожнісіньку дрібничку вираховувати. Коли платити, так Україна перша, а як споживати, то вона остання. Такою політикою ви присипуєте нас згадати той пункт конституції союзної, де сказано, що Україна — держава самостійна... Ця заява викликала обурення центральних комуністів. Те-

пер вони наляглися, щоб Солодуба зняти з посади Народного Комісара Освіти і перевести до якоїсь другорядної установи — за кару.²¹ Коли Єфремов записував цей "інцидент" до "Щоденника", Солодуб уже працював (з січня 1926р.) головою Держстраху.²² У квітні 1934р., перебуваючи в ув'язненні, Петро Кирилович, сподіваючись на помилування, написав до колегії ОГПУ СРСР листа, згадавши початок 20-х років таким чином: "У державному будівництві проходили два процеси на Україні. З одного боку група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму".²³ Сучасні історичні дослідження українських вчених свідчать про "особливу позицію" Х. Г. Раковського та М. О. Скрипника напередодні формування політико-економічних основ союзної держави.²⁴ На початку січня 1926р. Солодуба усунули з посади заступника наркома освіти за "сепаратистську позицію" на XIV з'їзді партії, а в лютому 1926р. вже давно звільнений нарком освіти Г. Ф. Гринько порушує питання про напівколоніальне становище української економіки, про її обласний статус підпорядкування, відтак колишні українські есери не завжди утримувалися від політичних заяв.

Впливовим чиновником в системі наркомосу був незмінний протягом 20-х рр. заступник декількох наркомів — Я. П. Ряппо. Він довше за всіх номенклатурних працівників освітніх закладів України перебував на різних посадах — від "комісара освіти на Миколаївщині" у січні 1918р. до заступника наркома освіти (1921—1928рр.). Про його освітньо-інтелектуальний рівень академік Єфремов відгукнувся дещо упереджено і надто скептично. У жовтні 1924р. Ряппо (разом із Чубарем та Гриньком) обрали за "почесних студентів", про що Єфремов зазначив: "справжніми студентами вони ніколи не були".²⁵ Ряппо, судячи з його службової анкети, навчався у волосній школі, міському училищі, учительському інституті та у Петербурзькому університеті, а також в Академії сходознавства,²⁶ хоча був етнічним естонцем. Свое соціальне походження він визначив так: "трудовий інтелігент", "інтелігентний із селян". Три ключові складові його професійного обличчя виокремлює Єфремов: опіка Академії наук, бюрократ, реформатор системи освіти. Він займався організаційно-кадровими та фінансовими питаннями ВУАН, не завжди був уважним до підлеглих, змушував чекати на себе, не сприймав заперечень. У січні 1926р. Єфремов був свідком розмови Ряппо з А. Ю. Кримським: "Вражіння огидне від його менторськи-навчальницького тону, яким він свої уваги проказував".²⁷ Після суперечок М. І. Яворського з вольовим заступником наркома освіти істориком-марксистом довелося залишити керівну посаду в Укрголовнауці при НКО УСРР.²⁸ Ряппо був членом Ради Всеукраїнської секції наукових робітників та головою Асоціації сходознавства,²⁹ тому розмовляв зверхньо з академіком Кримським, хоча цей справжній вчений-сходознавець був неполохливого десятку. "За останнього перебування в Харкові Кримського, — занотував Єфремов до "Щоденника" 22 травня 1927р., — між ним та Ряппо вийшла навіть гостра розмова. "Ну так как же Академия решила с еврейской кафед-

рой?" — питає Ряппо. "Такої, як вона тепер, Академія комісури не може прийняти до себе". — Ряппо (подумавши): "А если мы вам предложим?" — Кримський: "Предписать вы все можете. Але жеребець, що йому предписав Калігула бути за сенатора, сенатором не зробився, і сенат за його жереб'ячі вчинки не відповідав". Ряппо тільки позеленів на таку відповідь, а потім Кримськомуказано, що він насмерть образився. Але, видко, наказав київським жидам, щоб вони йшли на поступки."³⁰ Витончений бюрократ з естонським вишколом знав межу адміністративного впливу, вміло дозував його, не забував про своє небільшовицьке минуле.³¹ Однак, тривале перебування в різних політичних партіях не спричинило його усунення з посади в українському Наркомосі. Десять років роботи на "освітньому фронті" додали йому слави й авторитету одного з основних реформаторів системи освіти в Україні, котрий розпочав свою службову кар'єру 14 січня 1918р. комісаром освіти на Миколаївщині, а 18 січня 1921р. призначений на посаду заступника наркома, перебуваючи на цьому відповідальному посту до 28 березня 1928р.³² Він не переймався національно-культурними проблемами українізації, а тим паче її політико-економічним аспектом, котрий непокоїв більше Шумського, тому ще працював майже рік після звільнення бунтівного наркома. За декілька місяців до усунення його заступника від керівної посади спостережливий академік Єфремов записав таке: "З Харкова переказують: вернувся з Москви Скрипник і до Ряппо: "Ну, досить уже! Десять років робили експерименти з школою, тепер годі! В Москві кажуть, що на Україні має бути вища освіта."³³ Сталося так, що саме Ряппо займався конкретними проблемами реформування освіти, будучи не лише заступником наркома, а також виконуючим обов'язки наркома влітку 1923р., головою головного управління професійної освіти Головнауки (з 1925р. доручив М. І. Яворському обов'язки "тво голови"), керівником державного науково-методичного комітету (з 4 січня 1927р. передав функції голови ДНМКО. І. Попову).³⁴ протягом 1922—1923рр. Ряппо, крім участі в роботі різних установ та відряджень до Москви, активно виступав у пресі, друкуючи статті, виготовлені ним промови, які вирізнялися більшовицькою фразеологією і прагматизмом. Він співставляв "ідеалістичну" і "матеріалістичну" системи освіти, реформаційні процеси в РСФРР та УСРР, аналізував соціальні аспекти реформи педагогічної освіти, "дбав" також за ідеологічну чистоту професорського складу "радянських вишів".³⁵ Йому належить періодизація діяльності Наркомосу УСРР (1917—1920 — період руйнації школи, 1920—1922 — "революційний етап руїни", 1922—1923 — "позитивний етап", 1924—1925 — "кількість починає переходити в якість").³⁶ У 1925р. Держвидав України опублікував добірку промов Ряппо та різних законодавчих актів з питань становлення і функціонування системи народної освіти в Україні,³⁷ тобто з його іменем пов'язували її формування та розвиток. Зокрема, він подає вичерпну інформацію, співставляючи зміст і суть двох систем освіти — російської та української, підсумовуючи у такий спосіб і свій власний внесок у загальну справу.³⁸ В Україні було ліквідовано університети, а "натомість постали інститути народної

освіти (ІНО), які поступалися університетам організаційно і функціонально, не кажучи уже про традиції і дух "професорської культури". Над аббревіатурою українських реформованих "вузів" насміхався літературознавець Єфремов. "Уяви собі тільки, — наголошував він 8 травня 1923р., — щоб колишній університет узявся до такої діяльності! А от "учена колегія" теперішніх ВІНО (символістична назва: кажуть, що скорочені назви теперішніх шкіл бринять так: ВІНО, ПІВО, КВАС і нарешті "Главная Академия Высшего Народного Образования") не гребує нічим, ніж шантаном і буфетом".³⁹ Аббревіатура засвідчувала революційний темп, дух реформи освіти. Справді на "уламках" Київського університету св. Володимира постали — Вищий інститут народної освіти ім. Драгоманова, Академія теоретичних знань, а не та, про яку згадує Єфремов, нарешті Київський ІНО (КІНО). Стосовно "ПІВО" важко сказати достеменно, але Полтавський ІНО (ПІНО) справді існував. У 1927р. Ряппо підкреслив, що "відповідно з установленими принципами системи номенклатури (Авт. — В. М.) кваліфікації по навчальних закладах профосу УСРР" мала наступний вигляд, перелічивши повні назви інститутів і технікумів за профілем: індустріально-технічна освіта, сільськогосподарська, педагогічна, соціально-економічна тощо, але без "ВИНА" та "ПИВА".⁴⁰

Діяльність номенклатури освітньо-наукових та культурно-мистецьких установ у висвітленні Єфремова, судячи з текстологічного аналізу його "Щоденника", є віддзеркаленням особистого "я" академіка-літературознавця, політичного діяча в минулому та певним чином і представника радянських управлінців ВУАН. Висловлення та оцінки Сергія Олександровича просякнуті душевним щемом за "паршиву" українізацію, яку здійснювали чиновники Наркомосу, а з іншого боку іронічно-глузливіми репліками по відношенню до колег по Академії, не кажучи про саркастичні "зауваги" до можновладців партійно-державних органів влади. Не зважаючи на відносний суб'єктивізм суджень, йому вдалося виокремити певні пріоритети того чи іншого лідера, змалювати красномовно його соціально-політичне обличчя. Так, у записах стосовно постаті наркома освіти Шумського переважає акцент на проблеми українізації та національно-культурного розвитку. У 1925р. Єфремов передбачив усунення Шумського з керівної посади. "Нагорі вважають теперішній українізаційний курс занадто різким, — наголошував він 28 червня, — і тому Шумського заберуть з комісаріята освіти, а натомість буде Приходько,⁴¹ що має репутацію більш уміркованої людини".⁴² Необхідно зазначити, що А.Т. Приходько був і залишився переконаним "боротьбистом", хоча й пристав до КП(б)У, тому не випадково на його рішучу позицію стосовно друку українських книг скаржився у 1921р. М. Равич-Черкаський.⁴³ Після усунення з Наркомосу Шумського залишився заступником при Скрипнику, згадавши про "ухил" свого попереднього начальника.⁴⁴ Непокірливим був безумовно Шумський, котрий їздив до Москви сперечатися стосовно мізерного фінансування системи освіти України, виступав проти закриття українських трестів оголошених банкрутами, але таку позицію обстоював Ф.Е. Дзержинський.⁴⁵ Непоступливість та певна імпу-

льсивність шкодили його просуванню службовими шаблями. Передаючи обставини та причини звільнення Шумського з посади наркома світи, Єфремов загальною вірною відтворив суть справи. Він називає дві обставини: особистий конфлікт з Л.М. Кагановичем та "боротьбистське" минуле. "Боротьба у його з Кагановичем давно провадилася, — зазначив академік Єфремов 23 березня, — і ще торік навесні казали мені в Харкові, що з них один має полетіти, хто не "устоит в неравном спорѣ". Не встояв Шумський, — звісно, українець. Оповідують, що на якомусь партійному зібранні, коли Шумський стявся з Кагановичем, цей промовив: " не удивляюсь тому, что говорит т. Шумский: влияние среды и происхождение сказывается", — себто натяк на селянський, отже, " мелкобуржуазный" чи куркулівський рід Шумського. " Я еще меньше удивляюсь тебе, — одпарував Шумський, — ибо если у меня отец — крестьянин, то твой — мелкий лавочник". Пояснює цей промовистий діалог тим, що Шумський і Каганович — з одного села (на Волині) і добре один одного змалечку знають. Здається, що постановлено в провину Шумському його " боротьбистське" минуле".⁴⁶ По-перше, Шумський та Каганович з різних сіл українського Полісся і "змалечку" не знали один одного (майбутній нарком освіти народився і виріс в селі Борова Рудня на Житомирщині,⁴⁷ а "залізний нарком" родом із села Кабани Поліського району Київщини), а вистояв Каганович тому, що його підтримував особисто Сталін.⁴⁸ Не соціально-національне походження обох партійно-державних функціонерів привернуло увагу центру, а насамперед радикальна позиція українського наркома у царині політичного становища КП(б)У та меж українізації. Академіку Єфремову "казали" про конфлікт між ними, а він виявляв себе майже на кожному засіданні ЦК КП(б)У, на якому йшлося про українізацію та партбудівництво. Зокрема, 30 червня 1926 року Шумський та Каганович дуже гостро сперечалися про темпи українізації та "принизливе" становище українців в КП(б)У,⁴⁹ які "перебувають під постійним підозрінням в націоналізмові і його на кожному кроці б'ють свої ж члени партії".⁵⁰ Наркома Шумського усунули з посади, тому що політику українізації перекинув на українізацію організаційних заasad партії, тобто її демократизації й розкріпачення.

Про М.О. Скрипника у Єфремова враження негативне, можливо, зумовлене особистими колізіями між унерівським діячем та найстаршим українським більшовиком. Цікаво, що перша згадка його прізвища припадає саме на березень 1927р., коли "усунули" Шумського. "Замість Шумського призначено Скрипника, — занотував Єфремов 23 березня 1927р., — знаю його тільки з статті в "Червоному Шляху"⁵¹ та раз бачив на правописній нараді. Неглибокий, обмежений і претензійний суб'єкт. До того ж, кажуть про його, амбіційний й упертий. Вважає себе за ображеного: найстарший більшовик на Україні, він доки не грав першої ролі і це має собі за кривду. Не від того, щоб свою власну фракційку в партії створити. Його політика в справах освіти — *tabula rasa**. Поживемо — побачимо".⁵² Жити на волі Єфремову залишалося тоді понад два роки, а Скрипнику — цілих шість. Оцінка достатньо вичерпна, яка загальною відповідала основним політичним

принципам та пріоритетам наркома Скрипника.⁵³ Переважна більшість нотаток про новоявленого наркома освіти стосувалася його "розборок" в Академії та прагнень й "організаційних зусиль" стати чи бути обраним академіком. "В Академії розмови про вибори нових академіків — аж цілих 40! — записав 12 квітня 1929 року Єфремов. — в академіки пруться: Скрипник, Грицько, Затонський, Шліхтер, не кажучи вже про Яворського, — все, як бачимо, великі вчені!"⁵⁴ А стимулом для їх обрання мала стати чи не стати ідеологічно-політична кампанія цькування Єфремова, Грушевського, Кримського, а все залежало від їхнього голосування, за що Ю.І. Озерський⁵⁵ "в кінці пробував мені дорікати за те, що я зіпсував їм одноголосність і одержав од мене різку одправу, що я голосую по совісті, а не з наказу."⁵⁶ Останній запис у "Щоденнику" припав на 20 липня 1925 року, а стосувався він не Скрипника, а відвідин Шевченкової могили академіком Єфремовим, котрий з боєм визнав: "А присалось до його сила людей, яким про Шевченка байдуже."⁵⁷ У 1920рр. про Кобзаря писав не лише С.О. Єфремов, а й інші дослідники, які намагалися витворити з поета образ революціонера-демократа.

Отже, підсумовуючи текстологічний й водночас історичний аналіз "Щоденників" Єфремова, слід визнати їх унікальність й надзвичайну науково-пізнавальну цінність. Вони доповнюють, а місцями й започатковують маловідомі події і явища з питань "номенклатурних" та життєдіяльності українського суспільства загалом. Суб'єктивний дискурс його нотаток та оціночних характеристик конкретних посадовців освітньо-культурних закладів України 1920–30-х рр. є нормальним явищем для мемуарного типу літературно-історичних джерел. В архівах є стенограми засідань колегії Наркомосу УСРР, політбюро ЦК КП(б)У, листування радянських чиновників — своєрідної соціально-професійної групи, яка почасти претендувала на визнання себе "класовою аристократією", але таких виразних і вичерпних оцінок її справжнього обліку там немає, відтак "Щоденники" — безцінне джерело для дослідника функціональних ознак номенклатури освітніх установ.

¹ Див.: Шмельов В. Лицар духу // Київська старовина. — 1992. — №1.

² Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — С.433.; Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа "Спільки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. — К.: Ін тел, 1995. — 448с.

³ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. — К., 1997 — С.3–32

⁴ Див.: Самоплавська Тетяна. Перші національні міністри освіти і розбудова української школи // Шлях освіти. — 2000. — №3. — С.42–48.

⁵ Єфремов Сергій. Зазнач. видання. — С.40, 156, 589.

⁶ Там само. — С. 738, 753, 759.

⁷ Там само. — С.229.

⁸ Там само. — С.480.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф.1 — Оп.20. — Спр.159. — Арк.51.

¹⁰ Грицько Гр.. Социальное воспитание детей // Путь просвещения. — 1922. — №1. — С.2–52.

11 Четверта конференція комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920р. Стенограма (Публікується вперше). – К.; Вид. Дім "Альтернативи", 2003. – 526с.

12 ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – спр.194. – арк. 50.

13 Там само. – Арк. 66

14 Див.: Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 20-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 175с.; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000. – С.35.

15 Гринько Гр.. Плановые проблемы украинской экономики // Плановое хозяйство. – 1926. – №6. – С.179–193.

16 Там само. – С.180–181.

17 Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 213.

18 Там само. – С.

19 Солодуб П. К. (1893–1937), народився в м. Ізяслав на Волині, українець, син шевця. Пристав до партії соціалістів-революціонерів у 1913р. В Луцьку, закінчив духовну семінарію (1909–1913), навчався на юридичному факультеті Київського національного університету (1913–1914), служив у царській армії (1914–1917), в Червоній армії – начальник штабу оборони Києва (1920), член КП(б)У з 1919р. Обіймав керівні посади в РНК УСРР (керуючий справами), голова правління Внуторгу та голова правління Держстраху (1921–1924), заступник наркома освіти (1925–1926), завідувач сектором перспективного планування Наркомату важкої промисловості Засуджений 5 вересня 1933р. до 10 років ВТТ, розстріляний 27 жовтня – 4 листопада 1937р. біля Медвежогогорська на Соловках. (Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України. – Ф.1. – Вп. 11. – Спр. 2338; Там само. – Ф.166. – Оп. 12. – Спр.7266; Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том I. – К., 1997. – С. 45.

20 Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том I. – Київ, 1997. – С. 34.

21 Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 325 – 326.

22 ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.2338. – Арк.3.

23 Остання адреса... Том I. – С. 20.

24 Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: Політичний портрет. – К.: Політвидав України, 1990. – 266с.; Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: "Основи", 1996. – С.

25 Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 151.

26 ЦДАВО України. Ф. 1. – Оп.11. – Спр. 3184. – Арк.3.

27 Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 333–334.

28 Там само. – С. 385.

29 ЦДАВО України. – Ф.22 – Оп.5. – Спр.129. – Арк. 3–4.

30 Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 503–504.

31 Ряппо Я. П. (1880-1940), народився в Лівонії, естонць. Освіту здобував у волоській школі, міському училищі, Петербурзькому університеті, Одеській військовій школі, Академії сходознавства. Брав участь у бойових діях з 1915р. на фронтах Першої світової війни (рядовий, прапорщик), начальник штаба дивізії у Червоній армії (1917–1920). Член партії есерів в Естонії (1904–1907), соціал-демократ (інтернаціоналістів (1907–1919). Упродовж 1918–1928рр. працював в системі народної освіти. Помер у 1940р.

32 ЦДАГО України. – Ф.22. – Оп.5. – Спр. 129. – Арк.2.

33 Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С.593.

34 ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 12. – Спр. 6721. – Арк. 36.

35 Див. Ряппо Я. Две системы просвещения (идеалистическая и материалистическая) // Путь просвещения – 1922. – №1. – С. 107–117; Новый этап реформы педагогического образования // Там само. – 1923. – №7–8. С. 20–34; Первый Всеукраинский съезд по образованию рабочей молодежи, 4–10 марта 1923 года. Тезисы, резолюции и постановления. – Х.: Издательство Ополкома Укрглавпроробра, 1923. – 54с.; Школа рабочей молодежи

в системі просвіщення и ее значення в производствѣ // *Путь просвещения*. – 1923. – №3. – С. XXII.

³⁶ Ряппо Я. Новий етап в праці Наркомосвіти // *Радянська освіта*. – 1925. – №2 – С. 8–12.

³⁷ Система народного просвіщення України. Сб. матеріалов, статей и докладов. – Х.: Госиздат України, 1925. – 232с.

³⁸ Там само. – С. 8–14.

³⁹ Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 37.

⁴⁰ Ряппо Я. Цілеві установки навчальних закладів України. – Х.: ДВУ, 1927. – 27с.

⁴¹ Приходько Антін Терентійович (1891р. народження), українець, належав до партії боротьбистів, мав незакінчену вищу освіту. Член КП(б)У з 1918р., очолював Всеукраїнську видавничу комісію при РНК УСРР (1921), заступник наркома освіти при Скрипникові. Арештовано 31 грудня 1933р., засуджено до 19 років ВТТ у 1934р. (ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.3169; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 28. – Арк.79.).

⁴² Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 249.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр.28. – Арк.79.

⁴⁴ Приходько А. Культурно-освітні питання на X з'їзді КП(б)У // *Більшовик України*. – 1927. – №14. – С. 17–26.

⁴⁵ ЦДАГО України – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 88. – Арк. 69.

⁴⁶ Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 48.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4. Спр. 237. – Арк.1–2.

⁴⁸ Шаповал Ю. І. Лазар Каганович. – К.: "Знання", 1994. – 40с.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 124. – Арк. 277.

⁵⁰ Там само. – Спр. 89. – Арк. 207.

⁵¹ "Червоний шлях" – громадсько-політичний і літературно-науковий український місячник, що виходив у Харкові.

⁵² Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 482.

⁵³ Див.: Солдатенко В. Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга Пам'яті України, 2002. – 352с.

⁵⁴ Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 753.

⁵⁵ Озерський Ю.І. (1896р. народження, українець). Співробітник Нарком освіти УСРР (1921–1922), боротьбист, завідувач головним управлінням освіти НКО УСРР, виконуючий обов'язки керівника Укрнауки, голова Експертно – кваліфікаційної комісії, член колегії НКО УСРР (1926–1930), голова Державного видавничого об'єднання України та член колегії НКО УСРР. Репресований у 1933р. (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5456. – Арк. 12; Літ. Газета. – 1934. – 19 березня).

⁵⁶ Єфремов Сергій. Зазнач. видання. – С. 776.

⁵⁷ Єфремов С. Біля початків Українства [Генезис ідей Кирило-Мефодіївського братства // *Україна*. – 1924. – №1–2. – С. 88–96; На керівних постах (Шевченко і самодержавіє) // *Шевченківський збірник* / ред. П. Пилипович. Т. I. – К., 1924. – С. 9–17; Єфремов С. Тарас Шевченко. Життя його та діла. До 60-літніх роковин смерті Т. Шевченка. – Одеса, 1921. – 40с.; Плевако М. Шевченко й критика (Еволюція поглядів на Шевченка. Х.: Червоний шлях. – 1924. – 75с.